

VICKO KAPITANOVIĆ

ČETIRI BOSANIČKA NATPISA

UDK : 930.271 : 003.349 (497.5 Dalmacija)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. 7. 2007.

Prihvaćeno: 5. 7. 2007

Vicko Kapitanović

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu

HR-21000 Split

Zrinsko-frankopanska 19

vicko.kapitanovic@public.carnet.hr

Autor analizira bosaničke natpise iz Krkovića, Morpolače, Kljaka i Drniškoga Graca i na temelju oblika slova datira jedan natpis u XII. stoljeće, a ostale potkraj srednjega vijeka. Tri su natpisa nadgrobni spomenici, a jedan obilježava vrelo pitke vode. Nastali u različitim prilikama, važan su prilog upoznavanju shvaćanja rodoljublja, odnosa prema pokojnima i skrbi za javno dobro. Osim važnosti za lokalnu povijest posebno su zanimljivi za povijest hrvatske pismenosti.

Ključne riječi: Krković, Morpolača, Kljaci, Drniški Gradac, bosanica (bosančica, hrvatska ćirilica), natpisi.

Bosanički natpisi nisu u Hrvatskoj sustavno obrađivani, kao što su obrađeni stariji latinski i glagoljski natpisi.¹ I dok je kurzivna bosanica u hrvatskoj sustavno obrađena,² slična studija o lapidarnoj bosanici nedostaje, pa su u odgonetavanju natpisa hrvatskih kamenih spomenika pisanih bosanicom epigrafičari i danas prisiljeni tragati za oblicima slova i reprodukcijama natpisa objavljenih u različitim izdanjima.

U ovom broju *Starohrvatske prosvjete* posvećenom utemeljitelju starohrvatske arheologije fra Luji Marunu, objavljuju se četiri srednjovjekovna bosanička natpisa. Marun je pripadao zajednici koja je tijekom stoljeća njegovala takvo pismo. Zaokupljen spomenicima iz starijega razdoblja, Marun nije imao ni vremena ni sredstava baviti se sustavno istraživanjem spomenika iz kasnijega razdoblja premda se za njih zanimao.³ Njegov nešto stariji subrat, fra Stipan Zlatović, koji ga je uputio u proučavanje povijesti, nazivao je to pismo bosanicom. Uz svećenike glagoljaše koji često osim hrvatskoga nisu ni poznavali latinski ili neki strani jezik, franjevci su se služili njime usporedno s latinskim i talijanskim, koje su naučili za vrijeme školovanja. Upravo je zanimljivo vidjeti koliko njihovi bosanički spisi sadržajno slične latinskima i talijanskima iste vrste. Ponekad se na talijanskom dokumentu, pisanom za predstavnike vlasti koji nisu razumjeli hrvatski, pronađu potpisi seoskih glavara pisanih bosanicom. U radovima Kolendića, Stošića i Zelić-Bučan mogu se naći poimenično brojne župe u kojima je tijekom XVII. i XVIII. st. rabljeno to pismo.⁴

¹ Usp. Delonga 1996; Fučić 1982.

² Zelić-Bučan 1961.

³ Za natpis na akroteriju sarkofaga u Drniškom Gracu Marun jednostavno bilježi da je pisan "slavljskim pismom". Stari-narski dnevnik A, str. 5 i 19. Za podatak zahvaljujem muzejskom savjetniku Mati Zekanu.

⁴ Usp. Šupuk 1957, str. 7; Zelić-Bučan 1961, str. 16-20.

Franjevci su to pismo zatekli u uporabi u razvijenom srednjem vijeku kada su se kao misionari proširili po hrvatskim krajevima. Središte njihova misionarskog rada bila je doduše srednjovjekovna Bosna, no djelokrug njihove evangelizacije prelazio je njezine političke granice i prema ovlastima pape Eugena IV. obuhvaćao područje “od Jadranskog mora do Tatarske” (Ugarske i Transilvanije).⁵ Zbog pokretljivosti redovnika uvjetovane njihovim zakonodavstvom i činjenice da su se na tako prostranom području morali služiti narodnim jezikom, bilo je naravno da usvoje to pismo kao veliku pomoć u evangelizaciji.⁶ Vjerojatno su ponekad sudjelovali i u sastavljanju bosaničkih državnih isprava u Bosni, no njihova je veća važnost u povezivanju različitih kulturnih središta i pisama, dok su župnici iz redova svjetovnoga svećenstva, u pravilu nepomični, razvijali značajke pisma pojedinih administrativnih središta (npr. Poljica).

Natpisi na kamenu iz različitih sredina u kojima dosad nisu zabilježeni bosanički pisani tekstovi zaslužuju posebnu pozornost i zbog toga što su najčešće plod dviju ili triju osoba: sastavljača teksta, koji je ujedno mogao biti i pisar (*epitafista*), i klesara (*lapicida*), koji je natpis urezivao (možda i, nepismen, precrtavao) u kamen. Kao što će se vidjeti u daljnjem izlaganju, natpisi koji se ovdje objavljuju raznoliki su po oblicima grafije. Čini se da se na raznolikost slova barem donekle odražava utjecaj različitih središta u kojima su školavani epitafisti, a na daljnju su raznolikost utjecali klesari.

Dopis koji su franjevci godine 1377. uputili papi Grguru XI. da bi im dao ovlast odrješivati slučajeve rezervirane za biskupe ne samo po Slavoniji, Srijemu, Bosni već i u Vrlici Cetini, Klisu i okolnim mjestima,⁷ te Papin odgovor uz još dva dokumenta izdana na isti dan pokazuju da su franjevci djelovali i u bliskom zaleđu dobro uređenih biskupija. Evangelizacijsko djelovanje franjevacu u kasnom srednjem vijeku među pukom u zaleđu gradova u kojima su se nalazile biskupije zbog uništenja isprava nije dovoljno poznato, no činjenica da su im moćni hrvatski plemići podizali samostane i ukapali se u njihovim crkvama, nameće pomisao da su mogli pridonijeti i pisanju bosaničkih isprava. Da su krajem srednjeg vijeka franjevci obavljali vjerske čine i u dijelu Splitske nadbiskupije i Trogirske biskupije, svjedoči isprava pisana upravo bosanicom (*alphabeto illiriaco seu sclavonico*), koju je godine 1441. srebreničko-visočki biskup fra Toma Matin (Mattei, Matić?) izdao trogirskom svećeniku Jakovu iz Zmine, kapelanu Radošića u Trogirskoj zagori. A zbog takvoga pisma je učeni Farlati držao da je riječ o pravoslavnom episkopu.⁸

Ponekad su, kao što je razvidno iz navedenoga slučaja, franjevci u svom apostolatu tom pismu davali i prednost, znajući da ih obični puk jedino tako može razumjeti. Tim pismom pisani su, do novijeg vremena, franjevački ljetopisi, potom su njime tiskane i knjige. A onda je pred nadirućom latinicom, koju su prihvatili “napredni” krugovi, to pismo padalo u zaborav, možda i zbog toga što su ga i neki franjevci u Bosni nazivali ćirilicom i srpskim pismom. Franjevci u Dalmaciji zvali su ga “harvatskim” i iliričkim, uvjereni, čini se, da je preuđešeno iz grčkoga, kao što je u XVIII. stoljeću tvrdio Vinjalić.⁹ Je li u napuštanju pisma ulogu igrala i okolnost što bi to bilo i pismo “raskolnika”, o tome nisu poznati nikakvi pisani tragovi. No, ni odredba defnitorija Provincije iz 1749. kojom se zaprijetio da mladići koji ne nauče pisati materinim jezikom neće biti pripušteni na oblačenje i ređenje, kao ni obnovljena odredba iz 1775. nije uspjela zaustaviti opadanje zanimanja za to pismo.¹⁰

⁵ BF NS 1929 str. 496, n. 1006. “[...] a mari Adriatico usque ad confines Tartariae [...]”. Wading 1932, str. 300 [ad an. 1446. n. XII].

⁶ Dokaz je tomu i poznata *Šibenska molitva*.

⁷ BF 1904. str. 591. “[...] Vertricha [Verhrika] et Citina atque Cliscia et omnibus villis circa partes praedictas [...]”. U mjestima gdje je u blizini stolovao biskup, upućeni su da traže ovlaštenje od biskupa.

⁸ Farlati 1769, str. 408. U toj ispravi biskup fra Toma naziva se (nepoznato je kojom ovlasti) i upraviteljem dijela Splitske nadbiskupije.

⁹ Slaveni to pismo nazivaju ćirilicom, piše Gašpar Vinjalić, “ali to je zapravo grčko pismo. U to sam se uvjerio. Dadoh jednu od spomenutih knjiga gosp. Demetriju Tanou, grčke narodnosti koji nije znao ni jednu slavensku riječ da je pročitao. Pročitao ju je točnije nego su to činili Talijani sa slavenskim knjigama koje su tiskane latinskim pismom. I riječi je izgovarao potpuno točno, kao da zna slavenski”. Vinjalić, ad an. 1640. Arhiv franjevačkoga samostana u Visovcu, rkp. str. 469.

Bilo je potrebno navesti ove podatke da bi se shvatila sva raznolikost bosaničke grafije na koju su u unutrašnjosti Dalmacije mogla imati utjecaj različita središta. Uz rijetke bosaničke kamene natpise, čiji su autori bili svećenici, čini se da su autori do sada poznatih kamenih natpisa bili često manje školovani ljudi; upisivali su ih ponekad pismu nevješti klesari koji su ih zapravo precrtavali, a spomenici na kojima su uklesani najčešće su skromni, pa im epigrafičari nisu poklanjali veću pozornost. Ipak su ti skromni natpisi vrlo značajni za poznavanje prošlosti.

Dva natpisa koja ovdje objavljujem pripadaju području Kotara. To su nadgrobni spomenici iz Krkovića u župi Piramatovci i Morpolache u župi Čista Velika. Druga su dva s rubnih područja Petrova polja, iz Kljaka i Drniškoga Graca. Natpis iz Graca također je nadgrobni natpis, zanimljiv po grafiji i morfologiji, a natpis iz Kljaka svjedoči o uređenju vrela pitke vode koja je uvijek značila život. I jedno i drugo područje obuhvaćaju plodne ravnice i bogati su povijesnim spomenicima. Nisu, međutim, spominjani kao mjesta u kojima se rabila bosanica,¹¹ sve dok na poziv župnika Kljaka, fra Frane Belamarića, fra Karlo Jurišić nije o kljakačkom natpisu obavijestio javnost u obiteljskom glasniku *Kana*.¹²

Samo je jedan od četiri spomenika datiran, što mu u proučavanju oblika pisma daje posebnu važnost, a i taj je datiran na pomalo neuobičajen način. Drugi nisu datirani, ali prema obliku slova, koliko dosad poznajemo bosaničku epigrafiju, pripadaju srednjemu vijeku. Ovaj članak donosi njihove fotografije, precрте, prijepise bosanicom i preslovljavanje latiničkim pismom. Kako je za preslovljavanje bosanice na latinicu ponuđeno nekoliko rješenja,¹³ činilo se najpraktičnijim tekstove prepisati bosanicom, a latinička slova u preslovljavanju prilagoditi glasovnom izgovoru kakav je u općoj uporabi. Oni koji se bave poviješću hrvatskoga jezika, moći će tekst čitati rekonstruiran prema izvornom pismu, a onima koji bosanicu ne poznaju, ovakav će način vjerojatno biti shvatljiviji.

Natpis iz Krkovića

Nedaleko od Krkovića u Ždrapnju postojala je nekoć ranokršćanska bazilika, a zatim nedaleko od nje starohrvatska crkva sv. Martina i groblje. Od starohrvatske crkve sačuvao se dio natpisa s imenom hrvatskoga kneza Branimira. Na njezinim temeljima izgrađena je poslije crkvice koja je nekoliko puta rušena i obnavljana, pa i poslije Domovinskog rata. Nedaleko od te crkvice postoji crkva Svih svetih u Krkoviću, koja je ujedno i župna crkva župe Piramatovci. Crkva je izgrađena na brežuljku koji je očito već u starini imao sakralni karakter. I ona je u Domovinskom ratu srušena te nakon njega obnovljena.

Uz spomenuto starohrvatsko groblje u Ždrapnju koje je tek djelomično istraživao fra Lujo Marun, na području od Ždrapnja do Morpolache nalazi se još nekoliko groblja. Jedno je poznato kao *Bilo*.¹⁴ Nekoliko stotina metara podalje od crkve Svih svetih u Krkoviću, na lijevoj strani puta prema Žažviću, uz put što se odvaja prema Cicvarama, nalazi se omanje groblje na kojem su nekoć, čini se, vršena skromnija istraživanja. Dalje prema Žažviću s lijeve strane puta nalazi se veća, istraživana, nekropola Vrbica. Jedno je groblje uz crkvu sv. Petra u Morpolaci i još jedno u Morpolaćkom polju.¹⁵

Strastveni ljubitelj starina fra Milan Ujević, koji je dulje vrijeme bio župnik u Kotarima, upozorio me prije više godina na jedan natpis i zamolio da ga odčitam. Nadgrobna ploča koju mi je pokazao stajala je nekoć na grobu u starom, davno napuštenom groblju zapadno od crkve Svih svetih, oko 200 m preko ceste na podnožju brežuljka Durbin. Odatle je prenesena u zbirku

¹⁰ Odredba se odnosi na pisanje materinim jezikom (nell'idioma materno) pa bi se mogla odnositi i na pravila pisanja hrvatskoga latinicom. Prema obnovljenoj odredbi iz godine 1775. čini se ipak da je treba tumačiti kao pisanje bosanicom. Usp. Zalić-Bučan 2000, str. 19; Izvorni tekst odredaba: Brkan 1984, str. 18. b. 36 i 37.

¹¹ Usp. Šupuk 1957, str. 7; Zelić-Bučan, str. 16-23.

¹² Jurišić 1970, str. 23.

¹³ Vidi o tome Zelić-Bučan, str. 51-57.

¹⁴ Jelovina 1976, str. 61.

¹⁵ Usp. Jelovina 1976, str. 55-56 i 61.

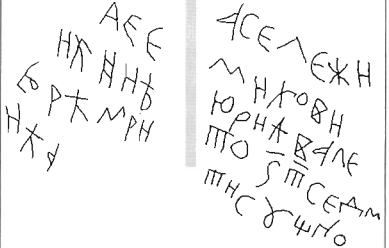
Franjevačkoga samostana na Visovcu, kojemu je tijekom stoljeća pripadala spomenuta župa. Poslije su na tom tlu obavljana iskopavanja tijekom kojih je otkriven bunar.

Ploča koju sam razgledao i snimio 22. kolovoza 1999. ima nepravilan oblik, najveća joj je dužina 93 cm, širina između 23,5 i 28 cm i debljina 10 cm. Bila je po svojoj prilici okomito ukopana uz glavu pokojnika. Kod pronalaska njezin se gornji dio izdizao koso iznad razine zemlje u dužini od 20 do 50 cm, što se razabire na samom kamenu. Drugi je njezin dio 40 - 60 cm prekrivala zemlja. Na ploči je uklesan veliki latinski križ koji je najvećim dijelom bio iznad zemlje, dok je natpis, osim jednog malog okrajka s lijeve strane križa, bio sav pod zemljom, što je pomoglo njegovu očuvanju.

Natpis je ispod grede križa, a stup križa ga razdvaja na dva dijela. Zapravo se radi o dva slična natpisa. Gornji je dio natpisa s lijeve (gledateljeve) strane stupa križa, koji je dugo bio izložen atmosferskim neprilikama, oštećen, pa se ne može sa sigurnošću utvrditi je li pritom nestalo i neko slovo. Donji lijevi dio i čitava desna strana, odnosno desni natpis, izvrsno su očuvani. Nije ipak potpuno jasno kako treba čitati završetak na lijevoj strani natpisa, dok je desna strana potpuno jasna.

Prijepis lijeve strane	Natpis na ploči	Prijepis desne strane
AEE [M]HX#HB EPX MPH HAb		A SE LEŽI MIHOVI JURIĆ VA LE- TO G(OSPODNE) T(=300) SEDM TISUŠĆNO

Natpisi sadrže 21 znak bosaničke (az)bukvice. Po obliku slova donekle slični, ako je suditi po faksimilu što ga je objavio V. Radimsky, natpisu iz Kosora, koji potječe vjerojatno iz početka XV. stoljeća.¹⁶

Preslovljavanje lijeve strane	Precrt	Preslovljavanje desne strane
A [s]E E [M]H[O]VIJA JUR[I]Ć MRI IĆb		A SE LEŽI MIHOVI[ja] JURIĆ VA LE- TO G(ospodnje) T (= 300) SEDM TISUŠĆNO (=1307. posl. Kr.)

Oba su dijela ili zapravo oba natpisa na ploči pisana lapidarnom bosaničkom poluuncijalom, tj. s nekim značajkama kurzivnog pisma. Oblici su slova na gledateljevoj lijevoj strani natpisa zapadnog tipa, kakav se upotrebljavao u Hrvatskoj naročito na splitskom području i u Poljicima. Slova B (v), A (d) i IO (jat) na desnoj strani stupa križa odgovaraju istočnom ili bosanskom tipu, kakav se upotrebljavao u crkvenoj ćirilici, odnosno slovo A (d) ujedno i tipu koji se upotrebljavao u Dubrovniku. No, potrebno je odmah upozoriti da su se takvi tipovi slova u ranijem razdoblju pojavljivali i u srednjoj Dalmaciji.

Kako je već rečeno, nije sigurno jesu li u prvom retku s lijeve strane stupa križa neka slova izlokana kišom. Čini se kao da se u tom dijelu zapaža još jedno kurzivno B (v), slično onome u drugom retku s iste strane stupa križa. Tri su slova u tom retku dobro vidljiva. Prvo od njih, čini

¹⁶ Vego 1962, str. 21. sl. 21.

se, treba čitati kao *ɔ* (a). Premda je u bosanskoj ćirilici slovo *А* (Ѧ) katkada sličilo latiničkom velikom slovu *A*,¹⁷ ovdje takvu mogućnost čitanja treba odbaciti, jer na desnoj strani stupa to slovo ima izrazito uglaste noge.

U drugom retku s druge strane vjerojatno nedostaje slovo *М*. Slovo *Х* (h) je jače svinuto u gornjem dijelu desne haste. Takvi se zavijutci nalaze na kamenim spomenicima iz XII. st.,¹⁸ a u brzopisu se susreću i do XV. stoljeća. Na slovu *Ѧ* (v) okomiti potezi premašuju vodoravne haste, dok je s desne strane stupa uporabljeno grčko uncijalno slovo *Β* (*beta*), odnosno oblik istočne ćirilice, s time da se potezi preklapaju jedan preko drugoga, pa slovo slični na dva preklapljena trokutića.

Slovo *Є* (e) uncijalnog je oblika.

Slovo *Н* (n) je kurzivno i druga hasta mu se spušta sve do donje osnovne linije. Takav se znak u brzopisu upotrebljavao od XVI. do XVIII. st., osobito u muslimanskim dokumentima, no ovdje je zacijelo mnogo stariji.

Slovo *Ѣ* (*jat*) u riječi [MH]X[O]BHѢ treba čitati kao *ja*, tj. *Mihovija*. Benedikta Zelić-Bučan ističe da je našla samo jedan primjer u kojem je slog *ja* ispisan slovom *Ѣ* (*jat*).¹⁹ To je isprava Mladena Šubića iz 1336., odnosno njezin prijepis iz 1410., u kojoj se spominje ime Jurja (ѦРѢ) Biserića. U toj ulozi *Ѣ* (*jat*) je u XIV. st. uporabljeno i u riječi *Gospoja* u natpisu iz Vranjeva Sela kod Neuma.²⁰

Dvoglas *ju* također je različit u oba natpisa. Prvi (Ѧ) je oblik bio uobičajen u Dalmaciji dok u natpisu na desnoj strani (IO) odgovara više obliku koji se rabio u Bosni i Dubrovniku, no čini se da je do XV. stoljeća bio u uporabi i u Splitu i Poljicima.

Slovo *Ѧ* pisano je uncijalom kakvu nalazimo na spomenicima u Bosni

Obrnuti *poluglas* (b), ubilježeni na ovom spomeniku, nestao je u kasnijoj kurzivnoj bosanici pa ga ne navode ni Berčić ni Zelić-Bučan. No on je postojao na ranijim kamenim spomenicima. Tako je napisan na stećku iz Bujakovine kod Foče, što se pripisuje XIV. ili XV. stoljeću.²¹

Usporedi li se natpis s jedne i druge strane stupa, upada u oči isto ime i prezime pokojnika. Premda su neka slova različitih oblika, čini se da ih je pisala ista ruka. Na prvi mah bi se moglo pomisliti da je umjesto *С* (s) pogrešno napisano *Є* (e) pa bi i jednu i drugu stranu trebalo čitati *ɔ* *Є* (a se). Tako bi se moglo doći do zaključka da je pisar natpisa (kojega ovdje nazivamo uobičajenim imenom klesar) nakon što je napisao poteze slova *С* (s), prerano u sredinu dodao vodoravnu hastu (-) i tako napisao *Є* (e). Tim bi potezom napravio pogrešku, pa je čitav natpis preradio s desne strane stupa križa. Kako je rečenica s lijeve strane stupa križa *krnja*, čini mi se pravilnijim čitanje prvih riječi *ɔ* [C]ЄЄ (A se je).

U novoj preradi ispisan je razumljiviji tekst, ali su izmijenjena slova: # sa *B* i € sa *IO* i sve je neobično datirano. Nedoumicu stvara već slovo *Г* (g), s crticom iznad, što se može čitati kao skraćunica i kao brojka. Čitajući je kao brojku, moglo bi se zbrajati godine 2+300 sedam tisućnoga ljeta. Takva brojka navodi nas u prvi mah na pomisao datiranja erom od postanka svijeta. Početak bizantske ere, odnosno ere od postanka svijeta, računa se 5508. godine prije Kristova rođenja. Upotrebljavala se u brojenju godina u Istočnoj crkvi. Ako broju godina navedenom u natpisu (7302) odbijemo (5508), dobivamo vrijeme prema današnjem kalendarskom računanju. Uzmemo li pritom u obzir da je bizantska godina počinjala 1. rujna, pretječući četiri mjeseca početak današnje kalendarske godine, to bi prema današnjem računanju odgovaralo vremenu od početka rujna 1794. do konca kolovoza 1795. godine.

Oblik slova ne dopušta tako kasno datiranje, pa slovo *Г* (g) zacijelo treba čitati kao skraćenicu *G* (*ospodnje*). *Va leto Gospodnje* uobičajen je izraz, koji se rabio u različitim jezicima, a zapravo je prijevod latinskoga: *anno Domini*. To bi ujedno bio znak da se godine broje od Kristova

¹⁷ Vego 1962, str. 37, sl. 17; str. 40, sl. 21; str. 52, sl. 33; str. 58, sl. 37; str. 60, sl. 40 itd.

¹⁸ Vego 1962, str. 38, sl. 19.

¹⁹ Zelić-Bučan 2000, str. 33.

²⁰ Usp. Vego, 1962, str. 45, sl. 25.

rođenja pa bi datum izražen u suvremenom hrvatskom jeziku glasio “godine Gospodnje 1307”. Redni broj *tisuščno* podsjeća na oblik brojke *tridesetno* iz spomenute isprave Mladena Šubića pa bi to bila još jedna potvrda za datiranje tog spomenika u XIV. stoljeće.

Slova B i IO s desne strane stupa križa prema starijim paleografima odavala bi istočni tip ćirilice. Neki ih navode i kao stariji oblik koji se rabio u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Kako je tekst pisala, gotovo se može reći sa sigurnošću, ista ruka, ovaj natpis pokazuje da su oblici tih slova postojali paralelno kod Hrvata. Ime i prezime pokojnika odaju naime pripadnost latinskom obredu, odnosno Katoličkoj crkvi. Zbog toga spomenik, premda skroman, ima važnost u proučavanju međusobnog utjecaja na oblike pisma i kulture.

Natpis iz Morpolače

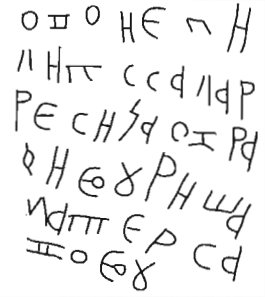
Crkvice sv. Petra u Morpolači je iz srednjeg vijeka s karakterističnim zvonikom kulom na pročelju. Pripada katoličkoj župi Čista. Već je spomenuto da u Morpolači postoje dva stara groblja, u polju i kod spomenute ranoromaničke crkve. Natpis koji objavljujemo najvjerojatnije potječe iz groblja kod crkve sv. Petra. Takvu pretpostavku opravdava činjenica što je spomenik poslije bio rabljen u crkvi, a lakše bi bilo preurediti neki spomenik iz groblja uz crkvu, kojih je bilo mnogo, nego donositi spomenik iz nekoga udaljenog groblja.

Spomenik ima omjer 67 x 30 x 22/18 cm. U gornjem dijelu spomenika uklesan je križ u obliku četiri grčka slova Γ, *tetragamaton*, poznat i kao svastika, koji se u ranokršćansko doba često upotrebljavao. Naručitelj i klesar su takve križeve po ruševinama starokršćanskih crkava vjerojatno u to doba još mogli vidjeti. Natpisno polje obuhvaća 26 x 22/21 cm. Spomenik je poslije preupotrijebljen i služio je kao nosač za kamenicu s blagoslovljenom vodom koja se nalazila s desne strane na ulazu u Crkvu.

Onamo je možda prispio nakon oslobođanja od Turaka u vrijeme Morejskoga rata, u kojemu su crkve temeljito opljačkane. Mletačka vlast je tada crkvi ustupila nešto obradivoga zemljišta tako da su u crkvi mogli biti izvedeni najnužniji radovi. U svojoj vizitaciji u nedalekoj crkvi sv. Ivana Krstitelja u Banjevcima biskup Matej Ivanišević našao je još 1717. bukaru za blagoslovljenu vodu.²² Četiri godine kasnije crkva sv. Petra bila je dobro zatvorena, imala je u zvoniku zvono, i biskup je naložio samo da se nabavi misno ruho,²³ što vjerojatno znači da je kamenica za blagoslovljenu vodu bila već postavljena. Nosač je bio ožbukano tako da se natpis nije vidio. U nekoj obnovi crkve spomenik je izgubio dotadašnju ulogu, a kako se na njemu pokazao natpis, ostao je i nadalje u crkvi. Iz crkve ga je u župnu kuću u Lišane prenio župnik fra Mirko Klarić.

U vrijeme Domovinskog rata pobunjeni su Srbi do temelja uništili župnu crkvu u Lišanima i spalili župnu kuću, a, začudo, ovaj je stari spomenik bio tek samo malo oštećen i ostao je svjedočiti o životnim mijenama na području Kotara. U vrijeme obnove župne kuće i crkve prenio ga je u Split fra Branko Periša, koji mi je ljubazno ustupio njegovu fotografiju.

Natpis je objavio Stanko Bačić i pročitao ga, ne ulazeći u analizu teksta, na sljedeći način: *Ovo je Filip Kalar / Resica ohraldieo (?) u riš / Mater sa/voeu (svoju).*²⁴

natpis	prect	prijepis	preslovljavanje
		ОПО НЕ ПН ЛНП КАЛАР(Е) РЕСНА ОХРА ѠНЕ ѠРНШЬ МАТЕР СА ПОЕУ	OVO JE PI- LIP KALAR(e) RESINA OHRA- DIJE URIŠ[i] MATER[i] SA- VOJEJU

Pismo je kurzivno, urezano u ploču. Upotrijebljena su sljedeća slova bukvice pravilnoga oblika.

д, ђ, ѓ, є, н, к, л, м, њ, о, п, р, с, т, ѱ, х, ш, ѿ

Neobično je međutim pisanje slova х, koje Berčić u kurzivnom obliku bilježi u Bosni slično latiničkom kapitalnom H, ali je na ovom natpisu položeno ⚡. Prema Truhelki, tako su ponekad muslimani pisali slovo i u Hercegovini.

U *drugome* retku, čini se da iza niza slova *Kalar* ima još jedno є (e). U *trećemu* retku peto je slovo vjerojatno њ (n). Slovo na kraju toga retka pisano je kao brzopisno д (a), pa ga tako vjerojatno treba i čitati. Nije ipak u potpunosti isključena ni mogućnost da se radi o obrnuto pisanom б (poluglasu) sličnom onome na obližnjem natpisu iz Krkovića. Tada bi se riječ trebala čitati *Uriš[i]*.

Sadašnje čitanje u suvremenom jeziku bi značilo: *Ovo je Pilip Kalar(e) Resina sagradio Uriš(i) majci svojoj*. Ime Uriša doduše malo je neobično i podsjeća na Uršu (Uršulu). Natpis nije datiran, no po karakteristikama slova čini se da bi ga se moglo datirati najkasnije do pod konac XV. stoljeća.

Natpis iz Kljaka

Kljaci su u arheološkoj znanosti poznati po ostacima starohrvatske oltarne pregrade koji se danas čuvaju u MHAS-u.²⁵ Natpis koji se ovdje opisuje nalazi se na izvoru Loševac nedaleko od Mikelića kuća. Zapažen je već krajem XIX. stoljeća i njegov tekst objavio latinicom bez objašnjenja B. Grgić. Pisan je elegantnom poluuncijalom. Po sebi je zanimljiv jer nije služio kao nadgrobni natpis, nego je postavljen u zahvalu za uređenje vrela. Natpis je, koliko je poznato, prvi i jedini objavio fra Karlo Jurišić. On ga je pročitao ovako: BOŽE S(ve)MOGUĆI (i) MILOSTIVI TEBI SE MOL(j)U ZA GRIŠNU RABU VUKOTU KI (sa)GRADI OVU VODU ZA MILOS(T).²⁶ Kako je natpis objavljen u obiteljskoj reviji za široke slojeve, na jednoj stranici, fra Karlu je bilo važno odčitati natpis ne ulazeći dublje u njegovu analizu, a samo je čitanje vjerojatno u znanstvenim krugovima, posebno u državnim ustanovama, s obzirom da je tiskano u vjerskoj reviji, bilo jedva zapaženo. Čini se zbog toga opravdanim objaviti ga ponovno, ovaj put s analizom njegova teksta.

natpis na ploči	precrt	prijepis	preslovljavanje
		ПОЖЄ С[Є]МОГ- ѱАН МНЛО- СТНОН ТЕ- ПН СЄ МОЛѱ ЗА ГРНШН б рдѱѱ ѱ- ѱКОТѱ К- Н ГрдѱН Оѱ- ѱН ООѱѱ ЗД М- ЛОЗ	BOŽE S[ve]MOG- UĆI, MILO- STIVI TE- BI SE MOL[j]U ZA GRIŠN- b[u] RABU V- UKOTU K- I GRADI OV- UI VODU ZA M- LOZ[i]

²¹ Usp. Vego 1964B, str. 50-51, sl. 187.

²² AŠSB, sv. 2/1, str. 272. O crkvici u Morpolači usp. također Petricoli 1987. str. 118-119.

²³ Bačić 1991, str. 191.

²⁴ Bačić 1971, str. 191.

²⁵ Gabrić 1971, str. 59-70.

Sva su slova pisana zapadnim tipom kurzivne bosanice, a slova ѱ (u) i Ѡ (ć) pisana su obrnuto, kao (δ i ♀), što je u pisanju neuobičajeno. Takav obrnuti znak slova ♀ uporabljen je ponekad kao znak za pisanje glasa č. U toj ulozi koristio ga je i splitski kaptol u prijepisu spominjane isprave Mladena III. Šubića braći Biserićima.²⁷ Nalazimo ga u istoj ulozi i u natpisu iz Opličića u Hercegovini iz XV. stoljeća.²⁸ na Kljakačkoj ploči znak treba čitati ć, a ne č, jer je i slovo δ ispred njega pisano obrnuto.

Druga okomita hasta slova Γ (g) spuštena je veoma nisko tako da slovo dobiva oblik slova Π (p). Takav je oblik zabilježila Benedikta Zelić-Bučan u kurzivnoj bosanici u Splitu od XVI. stoljeća,²⁹ a može se naći i u muslimanskim dokumentima. Treba međutim upozoriti da je takav oblik rabljen i mnogo ranije. Natpis iz obližnjega Graca, koji je mnogo stariji, ima produžen drugi okomiti potez. Proporcionalno slovu, druga je okomita hasta ponešto produžena i na Humačkoj ploči.

Oblik slova) (zelo) u petom i desetom retku natpisa malo je neobičan i nije zabilježen na tabličnim pregledima.³⁰ Njemu je ponekad slično slovo *est* iz kurzivne glagoljice. Zanimljivo je odmah pridodati da je glagoljsko slovo *est* imalo vrijednost broja 6. Slovo z (zelo) kojemu bi trebalo odgovarati u ovom natpisu, ponajčešće je slično latiničkom z ili obrnutom slovu s. No upravo je *zelo* u bosanici, kao i u svom prototipu grčkom *digamma*, imalo brojčanu vrijednost 6. Osim toga, i grčki digamma je vrlo sličan ovome znaku samo je obrnut. Nije stoga isključeno da je taj znak iste brojčane vrijednosti rabljen kao znak glasovne vrijednosti. Ako je precrt točan, znak potpuno odgovara znaku na natpisu kneza Pavla Komlinovića u Visočici kod Čitluka u Hercegovini, iz vremena vojvode Sandalja Hranića.³¹ Sličan znak, samo veći i zaobljeniji, nalazi se u ulozi istoga glasa u obližnjem Drniškom Gracu. Znak je sličan i u prijepisu isprave Mladena III. Šubića iz 1410. godine.³² Prema tome treba ga čitati kao z. Jurišić ga u petom retku tako i čita, pa nije jasno zašto ga u desetom retku čita kao s.

U novom čitanju natpis bi dakle glasio: *Bože s[ve]mogući milostivi Tebi se mol[j]ju za grišnb[u] rabu Vukotu ki gradi ovuj vodu za mloz[i].*

U vrijeme u kojem se vodi borba za čist okoliš i nezagađenu vodu, ovaj hrvatski spomenik može nam biti pokazatelj davne skrbi za okoliš i osjećaja solidarnosti. Tko je bila službenica Božja Vukota i kada je dala urediti vrelo, nije poznato. Sudeći po ikavici u riječi *grišan*, Jurišić pravilno zaključuje da je bila "naroda hrvatskoga". S obzirom na način pisanja, ne bi se moglo reći da je njezin pisar i klesar bio nevježa. Usprkos slovima koja su pisana obrnuto, natpis je visoke kaligrafske kvalitete.

S obzirom na vrijeme pisanja, natpis grafijom upućuje najvjerojatnije na XV. stoljeće. S obzirom na uporabu slova *zelo*, možda bi ga se moglo datirati i prvom polovicom toga stoljeća. No, zasigurno je pisan prije turskih osvajanja. Oblik slova Γ s produženom drugom okomitom hastom koja se prema Zelić-Bučan u kurzivnoj bosanici pojavljuje tek od XVI. stoljeća, ne bi trebao dovesti u pitanje raniju dataciju. Druga duga okomita hasta toga slova, kao što je već rečeno, nalazi se i na mnogo starijim spomenicima.

Natpis iz Graca

Na rubu Petrova polja u Drniškom Gracu postojala je crkva već u ranokršćansko doba, čiji su temelji sada vidljivi u crkvenom muzeju ispod poda današnje crkve. Na temeljima starokršćanske crkve izgrađena je poslije starohrvatska crkva sv. Petra po kojoj su možda čitavo polje

²⁶ Grgić 1887, str. 171., Jurišić 1970. str. 23, Grgić čita "KOI GRADI", a Jurišić "KI (sa)GRADI"

²⁷ Zelić-Bučan, 2000, str. 60, prilog br. 1.

²⁸ Vego 1962A, str. 54-55, sl. 34.

²⁹ Zelić-Bučan, 2000, str. 30-31 i [36a] tablica 1.

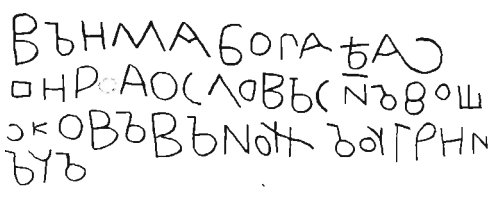
³⁰ Berčić 1863, str. 70-71; Zelić-Bučan 2000, tablica 1.

³¹ Vego 1962, str. 24. sl. 11.

³² Zelić-Bučan 2000, str. 30, prilog br. 1.

i brdo Moseć dobili nazive Petrovo polje i Petrova gora.³³ Natpis je stajao u groblju nedaleko od crkve koju su porušili pobunjeni Srbi u Domovinskom ratu. Pri obnovi crkve, kada je veliki poklopac rimskoga sarkofaga (210 x 116 cm) s natpisom postavljen je na betonsko postolje na desnu stranu ulaza u crkvu.

Natpis je pisan bosanicom na akroteriju sarkofaga. Natpisno polje slijedi plohu akroterija tako da se redci produžuju prema zaobljenosti akroterija. Prvi je redak dužine 34 cm, drugi 38, treći 41, dok su u četvrtom retku dužine 7 cm upisana samo tri znaka, od kojih su dva poluglasa. Ukupna visina svih redaka je 16 cm, a velik dio plohe akroterija ostao je neispisan.

precrt	prijepis	preslovljavanje
	Bb HMA BOGA BAZ ΠH PΔOCΛOBb C(H)Nb BOШ- bKOBb Bb NOЖb OYTPHH- bYb	Vb IMA BOGA JAZ VI RADOSLOV S(I)N VOŠ- bKOVb Vb NOŽb OUGRIN- bCb

Natpis je pokriven debelim slojem kamenca koji se nakupio slijevanjem vode niz plohu akroterija. Slova na natpisu su uncijalnoga i kurzivnog oblika. Natpis ima 17 različitih znakova.

A je pisano prema grčkom majuskulnom slovu *alfa*.

СΛΟΠΟ Π (b) u riječi *Boga* pisano je okomito (E) sa zaobljenim linijama u obliku arapske brojke 6. Berčić navodi oblik kao karakterističan za Bosnu i Dubrovnik. U lapidarnoj bosanici on se u Bosni i Hercegovini prema Truhelki piše u XIV. i XV. stoljeću.³⁴ Rabi ga i splitski kaptol u prijepisu isprave braći Biserić početkom XV. st., a Zelić-Bučan navodi oblik kao karakterističan za XV. stoljeće u kurzivnoj bosanici u Splitu i Poljicima.³⁵ Taj je znak u kasnijim lapidarnim natpisima redovito pisan uglatije, a ovdje je potpuno zaobljen. Ako je precrv vjeran, takvo slovo napisano je na velikom križu u zaseoku Arapima u Slipčićima nedaleko od Mostara koji se datira u prvu polovicu XV. stoljeća.³⁶

Slovo B (v) je preuzeto slovo *beta* iz grčke uncijale. Sastavljeno je od dva polukruga koji su jedan iznad drugoga i većinom se dodiruju, a povezani su okomitom hastom. Na početnom slovu polukrugovi se ne dotiču i spojeni su samo vertikalnom hastom. Slovo donekle ima oblik inačice koja se rabila u Bosni i Dubrovniku, ali u ranije vrijeme i u Dalmaciji. Nedoumicu stvara kvadratić na početku drugoga retka. Takav znak je tipično slovo Π (v) zapadnog tipa. No zašto bi autor ili klesar natpisa uporabio drukčiji oblik od 5 ostalih znakova kojima označava spomenuti glas. Doduše, na natpisu iz Krkovića su oba znaka, no tamo su zapravo dva slična natpisa.

СΛΟΠΟ Γ (g) je uncijalno kao grčko *gama* i njegova se druga hasta u riječi ΕΟΓΔ (*Boga*) spušta veoma nisko. U kurzivnoj bosanici prema proučavanju Benedikte Zelić-Bučan hasta se spušta tako nisko tek u novomu vijeku. Ona je međutim dosta nisko i na spomenutoj Humačkoj ploči, koju datiraju u X. ili XI. stoljeće.

Δ (d) je stariji oblik slova koji se rabio i u Dalmaciji. Nalazimo ga na Humačkoj ploči.³⁷ Berčić ga ne bilježi. Rabio se međutim u Splitu i Poljicima u XIV i XV. stoljeću,³⁸ a i u Bosni i Hercegovini.³⁹

³³ Ovdje je možda korisno upozoriti da i danas naselje Moseć pripada istoj župi, a poneki župljani su trebali pješačiti preko planine i četiri sata da bi došli do crkve uz koju su se i ukapali.

³⁴ Usp. također, Vego 1962, str. 36, sl. 18.

³⁵ Usp. Zelić-Bučan, 2000, [str. 36a], tablica 1 i str. 60, prilog br. 1.

³⁶ Vego 1962, str. 28, sl. 13d.

³⁷ Vego 1962, str. 30, sl. 14.

P (r) je uncijalno, izrazitije oblo negoli na povaljskom nadvratniku, a isto se može reći i za slovo c (s).⁴⁰

OY (u) pisano je dvostrukim znakom u kojemu je rašljasti dio ipsilona veoma oštar za razliku od slova ı (c) u istoj riječi.

Slovo Y (c) je slično grčkom uncijalnom ipsilonu, odnosno slovu Y koji se kasnije rabio u knjigama pisanim bosanicom, ali je gornji dio zaokruženi od ipsilona u prethodnoj riječi.

Kamenac koji se nataložio na plohi akroterija stvara poteškoće pri čitanju. No, nedoumica ima i ondje gdje su slova čitljiva. Umjesto Vb *ime* kako bismo očekivali i kako redovito piše na natpisima, klesar je urezao V *ima*. U riječi *Boga* upisana su sva slova pa nije jasno zašto je klesar iznad slova Б (b) stavio titlu (znak skraćivanja) kad je riječ ispisana čitava. Upravo to odaje kako je natpis iz starijega razdoblja. Zanimljivo je usporediti te oblike s takozvanom *Prespanskom pločom* ili Samuilovim ćiriličkim natpisom pronađenim 1888. u selu Germanu u Donjoj Prespi (Grčka), iz godine 993., koji se smatra jednim od prvih spomenika pisanih ćirilicom. Tu je također umjesto Bb HME (v *ime*) uporabljen oblik Bb HMΔ (V *ima*), a imena OTЦΔ i CbHHΔ (Otca i Sina), premda nisu skraćena, imaju titlu (ligaturu) iznad slova T i N. Invokacija Bb HMΔ БOГΔ upisana je na gradačkom natpisu skraćeno ne samo zbog štednje prostora, umjesto dužega oblika *U ime Gospodina Boga*, koji se češće rabio u kasnijim stoljećima,⁴¹ već je mogao biti izravno preuzet iz latinskoga *In Dei nomine*. Takvu pretpostavku potkrepljuje donekle činjenica što je klesaru preostalo korisnoga prostora za pisanje. U svakom slučaju, oblik Bb HMΔ je zanimljiv i za povijest jezika, jer bi trebalo pretpostaviti da se u vrijeme pisanja spomenika još izgovaralo Vb *imja*. Iza riječi ΔЗ očekivalo bi se da bude upisan poluglas, no upisan je kvadratić kojega je teško poistovjetiti s grafemom Ɔ (v), jer je taj grafem na ostalih pet mjesta pisan kao grčki uncijalni *betha* (B). Čitamo li ta dva slova na početku drugoga retka kao ƆH (vi), onda bi to trebao biti nominativ ili stariji akuzativ lične zamjenice, pa se rečenica čini neobičnom. Iza slova P (r) nemoguće je točno odgonetati o kojem se slovu radi. Čini se da to nije poluglas. Onako kako se natpis vidi sada, bez uklanjanja naslaga kamenca, može se samo pretpostaviti da je bilo pisano slovo o, vrlo malih dimenzija, pa bi prema tome trebalo čitati *Rodoslov*. Starost natpisa pokazuje također i pisanje glasa ʎ (u) sa dva znaka Oy (u) prema grčkom načinu pisanja.

Premda je zaista presmiono pretpostaviti da je klesar upisao četvrtasto slovo o (o), jer su mu sva druga slova okruglastoga oblika, u nemogućnosti smislenog čitanja navodim i tu pretpostavku, iako za nju nema grafičkog opravdanja. U tom bi slučaju natpis, koliko god kombinacija bila nevjerovatna, dobio neki smisao a glasio bi Bb HMΔ БOГΔ / бΔЗ OH[Mb] (?) P(O) ΔOCΛOB / C(H)N BOШ/bKOBb Bb NOЖб OʎΓPHN/b Yb (U ime Boga ja vojnik (?) R(o)doslov s(i) n Boškov u nož Ugrinc(u).

Zbog boljega razumijevanja ovoga natpisa čini mi se korisnim spomenuti da je prije nekoliko godina u istom groblju pronađen staroslavenski natpis. Taj natpis sam po obliku pisma datirao potkraj dvanaestoga ili početkom trinaestoga stoljeća, što je recenzent Fučić ocijenio korektnim. Nakon otkrića ovoga drugog natpisa pomalo sam sklon vjerovati da su mogli nastati u isto vrijeme u drugoj polovici XII. stoljeća. Tada naime političke prilike odgovaraju sadržaju obaju natpisa. Da bi se to shvatilo, čini mi se korisnim navesti i taj natpis.

precrt	prijepis	preslovljavanje
	33 1080h 3000h 6h00h000000 00000000 000000 03 0000000 8 03 00h 08 10000h 00h 003 00000 03 00h 003 3 00000h 000000h	SE PISA IVANb RADAVČIĆb ČLOVIĆb VSAKI NE VESEL- I SE DA SI HITAR DA VE- SELI SE DA TE JE SRIĆA DOBRA

³⁸ Usp. Zelić-Bučan 2000, [str. 36a], tablica 1 i str. 60, prilog br. 1.

³⁹ Vego 1962, str. 36, sl. 17.

Oba natpisa u čiju se vremensku bliskost ne može sumnjati, čini se da opisuju isto vrijeme kada je vrijedilo imati sreću i kada su radili noževi. Što se tiče prvoga natpisa, to bi moglo biti i vrijeme tatarskih provala.⁴³ No što se tiče natpisa bosanicom, on ne odgovara tom razdoblju. Njemu više odgovaraju prilike u drugoj polovici dvanaestoga stoljeća. Tada je bizantski car Manuel Komnen odlučio uvesti red na Balkanskom poluotoku i poslao je Teodora Padiata da umiri Stevana Nemanju koji je, piše Honiat, nakanio zauzeti Hrvatsku i Kotor.⁴⁴ Godine 1664. Komnen je zaratio s Ugarskom i povjerio vojvodi Ivanu da podvrgne Dalmaciju Bizantskom Carstvu. Ovaj je u carevo ime poslao Necefora Halufa da je podvrgne milom ili silom. Tada su, piše bizantski ljetopisac Kinnam, potpali pod romejsku vlast Trogir i Šibenik, a uz njih Split i narod Kačića, potom veoma slavni grad Duklja, koji je osnovao Dioklecijan, Skradin, Ostrovica, Solin i svi drugi gradovi u Dalmaciji, ukupno 57 gradova.⁴⁵ Kinnam pripovijeda da su Ugri potom ponovno pokušali zauzeti Dalmaciju te su u nju poslali nove postrojbe i ljude koji se u dostojanstvu nazivaju županima, a to kod toga naroda, objašnjava Kinnam, označava ovlasti bliske kralju. No u tom ratu nisu postigli ništa osim što su uhitili Nicefora Halufa, bizantskoga vojskovođu poznatog i iz križarskih ratova. Kinnam pripovijeda i kako se to dogodilo. Kad je Halufo saznao da u pokrajinu dolazi ugarska vojska, izišao je iz Splita; putem su ga ostavljale čete koje su ga slijedile, a oni koji su ga opkolili, odveli su ga u zarobljeništvo.⁴⁶

Splitski arhiđakon Toma dopunjuje Kinnama. Prema njemu, Splićani su pristali uz Bizant, ali njihov nadbiskup Girard nije htio oputovati u Carigrad kako bi položio vazalsku zakletvu, zbog čega je napustio Split. Po nalogu ugarsko-hrvatskoga kralja Stjepana III. suprotstavili su se bizantskoj vojsci ban Ampudije i hrvatski vojvoda "Reles", kako ga naziva Toma Arhidakon. Toma opisuje kako je hrvatski vojvoda zaprijetio Splićanima koji su ostali vjerni Manuelu Komnenu da im ne će u polju ostati ni trs loze koji bi donio urod vina dovoljan za jednu misu. Kada su ga Splićani ipak pobijedili, izložili su njegovu glavu na zidine Pisture, neka se zna tko je pobjednik.⁴⁷ Kakav je bio odnos između vojvode Relesa i Radoslava, u ovom je trenutku istraživanja još nemoguće znati. Čini se da je gradački natpis upravo na tragu krvavim bitkama toga vremena.

* * *

Sva četiri natpisa vrijedan su prilog hrvatskoj spomeničkoj baštini. Nastali u različito vrijeme i u različitim prilikama, izvješćuju o shvaćanju rodoljublja, o odnosu prema pokojnima i

⁴⁰ Usp. Ostojić, 1934. st. 61, slika i opis str. 65.

⁴¹ Nemajući odgovarajuće literature o Samuilovu natpisu, poslužio sam se preslikom Haarman 1991, str. 449, sl. 311.

⁴² Usp. Ispravu iz samostana sv. Lovre, Šupuk 1957, sl. br. 10.

⁴³ Opširnije o tomu Kapitanović, 1999, str. 169-175.

⁴⁴ Acominatus V, 4, (Acominatus 1894, col. 504) Ἡκικόει γὰρ ὡς ὁ τῶν Σερβῶν σατραπῆς (ἦν δὲ τότε ὁ Νεεμᾶν Στέφανος) ὑπὲρ ὃ δὲ ἠραστότερος γέγονε, καὶ κακόσχιλος ὢν τις ἤγεται σοφὸν τὸ περίεργον, καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τρέφων ἀκόρεστον καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ πάντα διαπλωθῆναι φιλονεικῶν τοῖς ἐκ τοῦ αὐτοῦ φίλου βαρῦς ἐμπίπτει καὶ ξίφει τὸ γένος μέτεισι, μήτε μὴν τὰ οἰκεία εἰδὼς μέτρα Χροβατίαν ὑποποιεῖται καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἐπισπάται τῶν Καττάρων τὴν κυριότητα.

⁴⁵ Cinnamus V, 17 (Cinnamus 1864, col. 613) " Ἡ δὲ καὶ Ἰωάννης ὁ Δούκας Δαλματίαν παραστησάμενος Νικηφόρῳ τῷ Χαλούφῃ ταύτην παρέθετο, οὕτω πρὸς βασιλέως ἀπεσταλμένον αὐτῷ. Ἐφθῆ γὰρ αὐτὸν δυνάμεσιν ἅμα ἐνταῦθα στείλει ἐφ' ὃ ἡ βία ἢ ὁμολογία ταύτην ἐλείν τῶν Οὐννων τῷ λόγῳ δῆθεν Βελαῖ πρὸς κλῆρον καὶ ταύτην ἀφορίζοντων. Ὁ δὲ τὴν Σερβίαν παραμείψας χώραν, ἐπειδὴ εἰς ταύτην εἰσέβαλε πᾶσα ἐν βραχεῖ δυναστεία τὸ πλεον ὑπὸ τῷ βασιλεῖ ἔθετο. Ὅτε δὴ Τραγοῦρίον τε ὑπὸ Ῥωμαίους ἐγένετο καὶ Σεβένικος, πρὸς δὲ καὶ Σπάλαθος καὶ τὸ Κατζικίον ἔθνος Διόκλειά τε πόλις περιφανής, ἦν Διοκλητιανὸς ὁ Ῥωμαίων ἐδεῖματο αὐτοκράτωρ, Κάρδων τε καὶ Ὀστρουμπίτζα καὶ Σάλου καὶ ὄσαι ἐπὶ Δαλματικῇ ἴδρυνται ἄλλαι ἐπὶ καὶ πενήτηκοντα ἄσασαί.

⁴⁶ Cinnamus VI, 4. (Cinnamus, 1864, col. 629) Γέγονε δὲ ταῦτα· καὶ Οὐννοι οὐ πολλῶ ὕστερον Δαλματίαν αὐθις ἀφέλεσθαι δεινοθήσαν. " Ἄλλα τε οὖν στρατεύματα παρ' αὐτοῖς τὴν ζουπάνου ἔχον ἀρχὴν (βούλεται δὲ τοῦτο τὸν μετὰ τὸν Ῥῆ γὰ παρὰ τῷ ἔθνει δεδημένον) ἀλλὰ πολέμῳ μὲν τῶν τῆδε περιγενοσθαι οὐδαμῇ ἴσχυσαν, τὸν Χαλούφην δὲ ἰπὸ χερσὶ θέμενοι ἀνεχώρησαν. Ὅπως γὰρ μὲν Νικηφόρῳ τοῦτο συνέβη, αὐτῶς μοι λελέξεται. Οὗτος στρατεύματα Οὐννικὸν ἐπὶ χώρας γενέσθαι πυθόμενος, ὀλίγους τῆς περὶ αὐτὸν ἐπιθέμενος στρατιᾶς ἐξῆι τοῦ Σπαλαθαῖ. Ἐν ᾧ δὲ τῆμπορείαν ἐπίθετο, οἱ πλείους τῶν αὐτῶ ἐπομένων κατ' ὀλίγους ἀπορρέοντες αἰεὶ εὐχείρωτον τοῖς πολεμίοις τὸν ἄνωρωπον ἔθεντο. Περισταντες οὖν αὐτὸν ἔργα χειρὸς ἐργασάμενον ἀδράς ἀχιμλωτον ἔσχον.

⁴⁷ Toma Arhidakon 2003, str. 104, 106. c 20; Klaić 1972, str. 191-196.

skrbi za javno dobro. Usporede li se međusobno, mogu se zapaziti razlike u grafiji i načinu izražavanja, ali ujedno služe kao upozorenje da se u datiranju takvih spomenika ne smije osloniti samo na neke značajke već valja promotriti sva obilježja pisma u cjelini. Pojedina karakteristična obilježja mogu biti različita od natpisa do natpisa, prema središtima koja su vršila utjecaj. Različiti oblici slova na natpisima bjelodano pokazuju koliko su se kulturni utjecaji iz različitih središta međusobno prožimali. Natpisi ujedno opovrgavaju Berčićevu tvrdnju o razlikama bosanice i ćirilice u znakovima (Ɱ, Ɐ, ⱺ). Ta tvrdnja vrijedi samo za novije razdoblje. Oblici slova odaju, što su epigrafičari i paleografičari već od Truhelke zapazili, da su se i među katolicima u starijem razdoblju rabili znakovi Ɱ, Ɐ, ⱺ, od kojih su dva posljednja preuzeta izravno iz grčkog alfabeta.

TABLIČNI PREGLED BOSANIČKIH SLOVA NA KAMENIM SPOMENICIMA

Tiskarska bosanica	Krković 21 znak		Morpolača 16 znakova	Kljaci 21 znak	Gradac 17 znakova	TRANS-LITERACIJA	
	A) strana	B) strana				broj	slovo
ɑ	A	Ɑ	ɑ	ɑ	A	1	a
β	-	-	-	β	Б		b
ϐ	Ɑ	Ɑ	ϐ	ϐ	BB	2	v
γ	-	Ɑ	-	γ	Г	3	g
δ	-	Ɑ	-	δ	-	4	d
ε	ε	ε	ε	ε	-	5	e
ϑ	-	ϑ	-	ϑ	ϑ		ž
z	-	-	-	z	z	6	z
z	-	-	-	-	-	7	z
h	h	h	h	h	h	8	i
č	č	č	-	č	-		ć
k	-	-	• cc	• c	• K	20	k
l	-	l	l	l	l	30	l
m	Ɑ	Ɑ	Ɑ	Ɑ	Ɑ	40	m
n	-	Ɑ	-	Ɑ	N	50	n
o	-	o	o	o	o	70	o
p	-	-	Ɑ Ɑ	-	-	80	p
r	ρ	ρ	ρ	ρ	ρ ρ	100	r
s	-	c	c	c	c	200	s
t	-	Ɑ	Ɑ	Ɑ	-	300	t
u	-	ϑ	ϑ	ϑ	γ*	400	u
f	-	-	-	-	-	500	f
h	h	h	h	-	-	600	h
o	-	-	-	ω	-	700	o
š	-	ϑ	-	-	-	800	šć
c	-	-	-	-	γ	90	c
ш	-	-	ш	ш	ш		
lb	ϑ	-	-	-	b		-
b	ϑ	-	-	-	ϑ	500	j, ja
	ϑ	Ɑ	ϑ	-	-		ju

Α Β Γ Δ Ε Σ Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ζ Ο Π Ρ С Т Υ ϕ χ ψ ω
 Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ζ Ο Π Ρ С Т Υ ϕ χ ψ ω

Usporedni pregled
grčke uncijale i
bosanice

* Ipsilon je pisan u dvoglasu οϊ

Vrela:

Rukopisna vrela

AŠB SB

Arhiv Šibenske biskupije, Skradinska biskupija

MHAS

L. Marun, Starinske bilješke, Starinarski dnevnik A, str. 5 i 19.

Tiskana vrela

BF 1904

Bularium Franciscanum, VII, [ed. C. Eubel], Romae, 1904.

BF NS 1929

Bullarium Franciscanum, NS, I, [ed. U. Hüntemann], Ad Claras Aquas (Quarachi), 1929.

Cinnamus 1864

I. Cinnamus (Ἰωάννης Κίνναμος) *Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum (Historiae)* Patrologia Graeca [ed. J.-P. Migne] vol. 133, Paris, 1864.

Acominatus 1894

N. Acominatus (Choniatis, Νικήτας Χωνιάτης) *De rebus gestis Manuelis Comneni*, V, 4, Patrologia Graeca [ed. J.-P. Migne] vol. 139, Paris, 1894.

Farlati 1769

D. Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, Venetiis, 1769.

Toma Arhiđakon, 2003

Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*, Split, 2003.

Vego 1962

M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo, 1962.

Vego 1964A

M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo, 1964.

Vego 1964B

Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo, 1964.

Vego 1970

Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo, 1970.

Wading 1932

L. Wading, *Annales* (tom XI, [ed. III, J. M. Fonseca] Quaracchi, 1932.

Literatura:

Bačić 1991.

S. Bačić, *Visovački franjevci u skradinskoj biskupiji*, Split, 1991.

Berčić 1863

I. Berčić, *Bukvar staroslavenskoga jezika glagolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig*, Prag 1862. [i.e. Zadar, 1863].

Brkan 1984

J. Brkan, *Školovanje svećeničko redovničkih kandidata Provincije Presvetog Otkupitelja u XVIII. stoljeću*, Kačić, 16 (1984), 7-58.

Delonga 1996.

V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996.

Fučić

B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, [Zagreb], 1982

Gabrić, 1971

N. Gabrić, *Nalaz starohrvatske crkve u Kljacima kod Drniša*, Kačić, 4 (1971), 59-70.

Grgić 1887

B. Grgić, *[Nadpisi iz hrvatske dobe] Kljake*, Bullettino di archeologia e storia dalmata, 10 (1887), II, 171.

Haarman 1998

H. Haarman, *Universalgeschichte der Schrift*, Frankfurt/New York [1991., Köln, 1998].

Jelovina 1976

D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Split, 1976.

Jurišić 1970

K. Jurišić, "Grišna raba Božja" Vukota, Kana, Kršćanska obiteljska revija, 1 (1970), br. 4, str. 23.

Kapitanović 1999

V. Kapitanović, *Gradački glagoljski grafit*, Slovo, Časopis staroslavenskoga instituta, 47-49 (1997.-1999.), str. 169-175.

Klaić 1972

V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, I, Zagreb, 1972.

Mošin 1955

V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I, Zagreb, 1955.

Ostojić 1934.

I. Ostojić, *Benediktinska opatija u Poveljima na otoku Braču*, Split, 1934.

Petricioli 1987

I. Petricioli, *Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju*, Benkovački kraj kroz vjekove, I, (ur. J. Medini), Benkovac, 1987., str. 113-120.

Raukar 1967

T. Raukar, *O nekim problemima razvitka ćirilске minuskule ("bosančice")*, Historijski zbornik 19-20 (1966.-67.) str. 485-499.

Šišić 1925

Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925.

Šupuk 1957

A. Šupuk, *Šibenski glagoljski spomenici*, Zagreb, 1957.

Truhelka 1889

Ć. Truhelka, *Bosančica, prinos bosanskoj paleografiji*, Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo), I/4 (1889.) str. 65-83

Zelić-Bučan 2000

B. Zelić-Bučan, *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*, Split, 2000.

Zelić-Bučan 1994

Truhelkin rad na pismu i spomenicima bosančice, Ćiro Truhelka, zbornik, Zagreb, 1994.

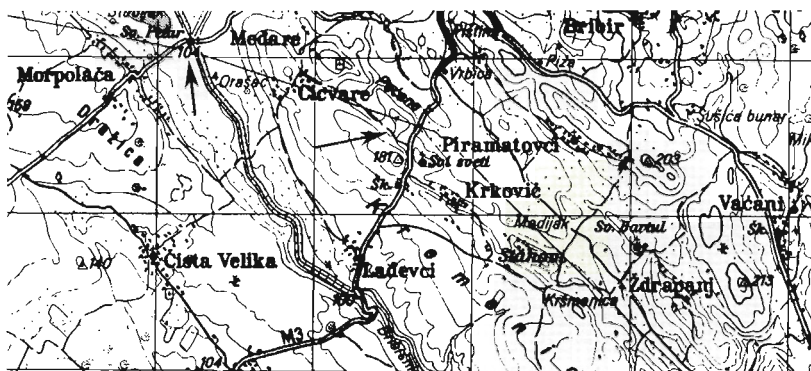
SUMMARY

Four Bosančica Inscription

Key words: Krković, Morpolača, Kljaci, Drniški Gradac, bosanica (bosančica, Croatian Cyrillic) inscriptions.

The author analyses Bosnian inscriptions from Krković, Morpolača, Kljaci and Drniški Gradac and on the basis of the shape of the letters attempts to determine the period in which they originated. One inscription is on the subject of organisation of sources of drinking water and the other three are grave monuments. They originated at different times and occasions and are a valuable contribution to our knowledge of the understanding of patriotism, relationships to the dead and care for the public good. Other than their importance to local history they are particularly interesting for the knowledge of Croatian literacy. By their ethnographic analysis they confirm what epigraphists and paleographers from Truhelka have noticed, that the forms of the letters Б В Δ, of which the two last were directly taken from the Greek alphabet, were also used by Catholics in times gone by.

Translation: Nicholas Philip Saywell

5. Zemljovid Piramatovaca i Čiste. Strelice pokazuju mjesta na kojima su pronađeni natpisi

Krković, mjesto pronalaska epitafa

Milan Ujević s epitafom iz Krkovića

Crkva u Gracu s poklopcima sarkofaga

Morpolča, crkva sv. Petra